

TÓTH ZSOMBOR

A HOSSZÚ REFORMÁCIÓ JEGYÉBEN

Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban
a gyászévtizedtől 1800-ig

HUMANIZMUS ÉS REFORMÁCIÓ

SZERKESZTI

JANKOVICS JÓZSEF

KECSKEMÉTI GÁBOR

41.

BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
Budapest, 2023

TÓTH ZSOMBOR

A HOSSZÚ REFORMÁCIÓ JEGYÉBEN

*Vallási perzekúció és tanúságtétel
a református irodalmi hagyományban
a gyászévtizedtől 1800-ig*

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

Budapest, 2023

TARTALOM

Köszönetnyilvánítás	11
I. BEVEZETŐ. A HOSSZÚ REFORMÁCIÓ JEGYÉBEN: MÓDSZERTANI ÉS HISTORIOGRÁFIAI MEGJEGYZÉSEK	13
I. 1. Korszak(ok) és kontextus(ok): historiográfiai kihívás	15
I. 2. 18. század <i>versus</i> felvilágosodás?!	17
I. 3. A felvilágosodás mint anakronizmus?	24
I. 4. A ráció jegyében? Észszerűség és kinyilatkoztatás a reformáció és felvilágosodás perspektíváiból	29
I. 5. 1772 – egy ignorált rekontextualizáció	34
I. 6. <i>Close reading</i> : Szent Lajos imája Péczeli József szavaival	39
I. 7. A Szent Bertalan-éji mérsárlás mint 1772-es emlék: a kéziratok tanúbizonysága	45
I. 8. A hosszú reformáció mint kutatási korszakalakzat	53
I. 9. A megírás mikéntje, a könyv struktúrája	56
II. HOSSZÚ REFORMÁCIÓ: KONCEPCIÓ ÉS KONFESSZIÓ	59
II. 1. A hosszú reformáció fogalma	59
II. 1. 1. Korszakalakzat, vallási perzekúció és nagyelbeszélési modell	62
II. 1. 2. Historiográfiai és módszertani perspektívák a hosszú reformáció kutatásában	65
II. 1. 3. Egyház- és társadalomtörténeti, illetve irodalomtörténeti perspektívák	69
II. 1. 4. A medialitás tematizálásának lehetőségei a hosszú reformációban	73
II. 1. 5. Mire (nem) jó a hosszú reformáció?	79
II. 2. Hosszú reformáció és konfesszionális pluralitás: a felekezeti köziség problémája a 17–18. századi Erdélyben	80
II. 2. 1. Módszertani szempontok	82
II. 2. 2. Makroszint: perspektívák, korlátok és fehérfoltok	84
II. 2. 3. Mezoszint: magyar hagyomány erdélyi fókusszal	90
II. 2. 4. Mikroszint: non-textuális és textuális interakciók	94
II. 2. 5. Non-textuális interakciók: Cserei Mihály rendkívüli életútja (1667–1756)	95
II. 2. 6. Textuális interakciók: a feltáratlan kéziratok jelentősége	98
II. 2. 7. A mikroszint tanulságai	109

II. 2. 8. Összegzés és kitekintés: hosszú reformáció és felekezet(köz)iség	111
III. HOSSZÚ REFORMÁCIÓ ÉS MÁRTIROLÓGIAI DISKURZUS: A VALLÁSI PERZEKÚCIÓ TEOLÓGIAI ÉS POLITIKAI REPREZENTÁCIÓI	117
III. 1. Reformáció és történeti tapasztalat	118
III. 2. A protestáns mártirológia kánonjai és antropológiája	121
IV. PERSECUTIO DECENNALIS (1671–1681) ÉS GÁLYARABSÁG: A VALLÁSI PERZEKÚCIÓ TAPASZTALATÁNAK ARTIKULÁCIÓJA	137
IV. 1. A protestáns gályarabok perzekúciós tapasztalata mint emlékezhely	140
IV. 2. Kényszermigráció és mártirológiai kultúra	147
IV. 3. Az evangélikus perspektíva lehetősége	153
IV. 4. Lani mártirológiájának néhány forrása	156
V. A VALLÁSI PERZEKÚCIÓ TAPASZTALATA ÉS A MAGYAR NYELVŰ MÁRTIROLÓGIAI PARADIGMA LÉTREJÖTTE	161
V. 1. A vallási perzekúcióról való történeti tudás: a magyar nyelvű előzmények	162
V. 1. 1. A vallási perzekúció 16. századi percepciója Erdélyben: Heltai Gáspár <i>Háló</i> című munkájának újraolvasása	164
V. 1. 2. A <i>Háló</i> és az <i>Artes</i>	170
V. 1. 3. Összegzés	178
V. 2. A vallási perzekúció tapasztalata és elbeszélése a református hagyományban: Szőnyi Nagy István mártirológiája	180
V. 2. 1. Szövegarcheológiai megfontolások	190
V. 2. 2. Szőnyi Nagy mártirológiai diskurzusának fő tanulságai és utóélete	196
V. 3. Vértelen ellenreformáció: <i>persecutio incruenta</i> ? Egy lehetséges értelmezés a hosszú reformáció kontextusában	203
V. 3. 1. Vallási perzekúció és mártírium	206
V. 3. 2. Összegzés	209
VI. A VALLÁSI PERZEKÚCIÓ TAPASZTALATA (I.): BÖRTÖNIRODALOM. BÖRTÖN- ÉS FOGSÁGELBESZÉLÉSEK A HOSSZÚ REFORMÁCIÓ IRODALOMTÖRTÉNETI KONTEXTUSÁBAN	211
VI. 1. Elméleti szempontok	213
VI. 1. 1. Börtönirodalom a magyar kutatásban	217
VI. 1. 2. A kora újkori kánon nézete: problémák és javaslatok	218
VI. 2. Börtöntapasztalat a vallási perzekúció előtt	220
VI. 3. Börtöntapasztalat és vallási perzekúció: a mártirológiai elbeszélés (<i>récit martirologique</i>) megjelenése és következményei	229
VI. 3. 1. A börtöntapasztalat disszeminációja, illetve a börtönirodalom kánonjának permutációi: börtön és/mint exilium	232
VI. 3. 2. Szempontok Bethlen Miklós börtöntapasztalatának értelmezéséhez	235
VI. 3. 3. Összegzés: börtönirodalom, perzekúció, mártirológia és patriotizmus	238

VII. A VALLÁSI PERZEKÚCIÓ TAPASZTALATA (II.): A KÉNYSZERMIGRÁCIÓ MINT POLITIKAI TEOLÓGIA	241
VII. 1. Politikai antropológia	243
VII. 1. 1. <i>Exile/Exilic studies, refugee-studies, migration-studies</i>	245
VII. 1. 2. Politikai antropológia és diakrón magyarázat	247
VII. 1. 3. Kora újkori applikációk	247
VII. 1. 4. Magyar applikációk	249
VII. 1. 5. Perzekúció, száműzetés és a magyar politikai teológiai tradíció	251
VII. 1. 6. Emlékeztető: a <i>persecutio decennalis</i> mártírológiai irodalmának relevanciája	253
VII. 2. A Thököly-emigráció Konstantinápolyban és Nikodémiában: Komáromi János esete	254
VII. 2. 1. Komáromi János törökországi emigrációja	255
VII. 2. 2. Kontextusok	256
VII. 2. 3. Történeti kontextusok	257
VII. 2. 4. Komáromi János „mártírológiája”	258
VII. 2. 5. Összegzés	263
VII. 3. A Rákóczi-emigráció Törökországban: Mikes, a katolikus kivétel(?)	264
VII. 3. 1. A két magyar gályarab példája	265
VII. 3. 2. Bercsényi példája	266
VII. 3. 3. Jób példája	268
VII. 3. 4. Összegzés	274
VII. 4. Tanulságok	274
VIII. A HOSSZÚ REFORMÁCIÓ ÉS A KÉZIRATOS IRODALMI NYILVÁNOSÁG: A PERZEKÚCIÓ TAPASZTALATÁNAK KÉZIRATOS TEXTUSAI	277
VIII. 1. Hosszú reformáció kéziratban: Beregszászi István magyar nyelvű egyház története (1731)	278
VIII. 1. 1. A szerző: Beregszászi István, vajasdi prédikátor	280
VIII. 1. 2. A kézirat: <i>A' tanúbizonyságot tevő közönséges Anyaszentegyháznak sommás szent históriája...</i>	281
VIII. 1. 3. A kézirat szerkezeti egységei	283
VIII. 1. 4. Magyar reformációtörténet 1731-ből	292
VIII. 1. 5. Elbeszélés és forráshasználat	294
VIII. 1. 6. Összegzés	301
VIII. 2. Kálvin János a hosszú reformáció hőse? Huszti László magyar nyelvű Kálvin-biográfiája (1758)	303
VIII. 2. 1. Kontextusok: protestáns biográfia és hosszú reformáció	309
VIII. 2. 2. Perzekúció, reformáció és élettörténet(írás)	309
VIII. 2. 3. A Kálvin-életrajzok kora újkori szöveghagyománya	312
VIII. 2. 4. Az ismeretlen 1758-as magyar fordítás: <i>Calvinus János élete...</i>	315
VIII. 2. 5. Huszti fordítói eljárása	317
VIII. 2. 6. Miként olvasható Huszti fordítása? Egy lehetséges kontextus megjelölése	325
VIII. 2. 7. Összegzés	327
IX. AZ IGNORÁLT HUGENOTTA KONTEXTUS: RECEPCIÓ, KÁNON ÉS KORPUSZ. AZ ORTODOX REFORMÁTUS KEGYESSÉG ÉS A HUGENOTTA DEVÓCIÓ KAPCSOLATAIRÓL	329
IX. 1. <i>Pax Animae</i> : az első francia nyelvű szövegből készült magyar fordítás	335

IX. 1. 1. Pápai Páriz Ferenc és a hugenotta kontextus	338
IX. 1. 2. Egy irodalmi kánon és ami mögötte van: a hugenotta devóció és perzekúció magyar recepciójának vázlata (1680–1800)	342
IX. 1. 3. Összegzés	347
IX. 2. A hugenotta hagyomány és a református prédikáció-irodalom: Dési Lázár György és Hermányi Dienes József	348
IX. 2. 1. A szerző, a fordító és a másoló: a magyar szöveg genezise	349
IX. 2. 2. A másoló mint szerző(?)	353
IX. 2. 3. A magyar szövegváltozat teológiai sajátosságai	361
IX. 2. 4. A magyar változat homiletikai sajátosságai: az usus alkalmazása	369
IX. 2. 5. Szerzőség a kéziratossághoz és íráshasználatban: <i>auctor</i> és <i>artifex</i>	376
IX. 2. 6. Összegzés: Pierre Du Bosc szövegének jelentősége	378
IX. 3. Vallási üldözés és kegyességgyakorlás: Zágoni Aranka György <i>Jo keresztyén...</i> című fordításának kontextusairól	381
IX. 3. 1. Kontextusok: a fordító	382
IX. 3. 2. A forrás: <i>Jo keresztyén...</i> Egy eredeti(?) és egy rendkívüli másolat	384
IX. 3. 3. A francia forrás és az angol eredeti	386
IX. 3. 4. Egy 1769-es debreceni kiadvány rejtélyei	390
IX. 3. 5. Egy rendkívüli másoló: Hermányi Dienes József. A <i>szöveghasználat-történet</i> módszertanának lehetőségei	395
IX. 3. 6. Egy angol eredeti francia fordításának nyomtatott és kéziratossághoz magyarításai. Mi te(he)tte oly népszerűvé Richard Allestree könyvét?	398
IX. 3. 7. Összegzés	402
X. ZÁRÓ ÖSSZEGZÉSEK	405
X. 1. Mamut a jégben: a hosszú reformáció mint kutatási korszakalakzat (1500–1800)	406
X. 2. A hosszú reformáció mint irodalomtörténeti kategória	413
APPENDIX	417
RÖVIDÍTÉSEK	420
BIBLIOGRÁFIA	422
Kéziratok	422
Nyomtatott kiadások	423
Szakirodalom	434
Névmutató	471